

Kwetsbare aspecten van het actorperspectief

Q.J. Munters

1 Inleiding

Wie een pleidooi voert voor een *actorgerichte benadering*, lijkt op het eerste gezicht niet beducht te hoeven zijn voor veel tegenstanders: wie zou dáár nu bezwaar tegen hebben? De benadering in kwestie vertegenwoordigt een oud en vertrouwd perspectief. Niemand minder dan Max Weber was er al een pleitbezorger van. En verklaarde in een ver verleden iemand als Steinmetz, de grondlegger van de Nederlandse sociologie, al niet dat hetgeen hem ten diepste in de samenleving fascineerde 'het menselijk gedoe' was (vgl. Steinmetz 1931: 246 e.v.; zie ook Munters 1980: 225)?

Toch is dat perspectief, zoals ik hieronder wil laten zien, allerminst probleemloos. Achtereenvolgens wil ik aan de orde stellen: de vraag naar de mogelijkheid van het bestaan van collectieve actoren (paragraaf 2), de verhouding tussen actorperspectief en actorcentrisme (paragraaf 3), de mogelijke romantische uitstraling van het actorperspectief (paragraaf 4), het verschil tussen formele en substantiële eigenschappen van actoren (paragraaf 5) en ten slotte de plaats van de institutionele analyse naast actorgericht onderzoek (paragraaf 6).

2 Kunnen collectiviteiten handelen?

Zonder enige twijfel zou Max Weber onder de klassieken van het vak degene zijn geweest die het meest sympathiek zou hebben gestaan tegenover een actorgerichte benadering. Waar Emile Durkheim zich destijds vooral zei te interesseren voor de *sociale feiten*, en Georg Simmel voor de *sociale vormen* – om mij nu maar tot hen te beperken – beklemtoonde Weber dat hij in het *sociaal handelen* van mensen het kernobject van de sociologie gelegen achtte. In zijn bekende definitie van sociologie sprak hij zich daar ondubbelzinnig over uit: 'Soziologie soll heißen eine Wissenschaft welche soziales Handeln deutend verstehen und dadurch in seinem Ablauf und seinen Wirkungen ursächlich erklären will' (1925: 1).

Bij Weber omvat het sociaal handelen al het menselijk gedrag voor zover de handelende persoon daaraan subjectieve betekenis ('subjektiv gemeinter Sinn') hecht, en voor zover het op enigerlei wijze op het gedrag van anderen is afgestemd of

anderszins daarop is betrokken. Zoals bekend weerhield dit standpunt Weber er helemaal niet van, zich in te laten met de studie van zulke complexe gehelen als het calvinisme, het kapitalisme, bureaucratiseringsprocessen en dergelijke. Ook daarbij bleef zijn uitgangspunt echter het sociaal handelen van de betrokkenen. Ik kom daar in een andere paragraaf nog op terug.

Nu was Weber een doorgewinterde nominalist. En als men de opvatting dat de sociale werkelijkheid slechts uit vele afzonderlijke verschijnselen of deeltjes bestaat, en dat sociale gehelen in geen enkel opzicht een eigen bestaan leiden of het vermogen hebben om onafhankelijk van mensen iets te 'doen' of te 'veroorzaken' – als men die opvatting 'atomisme' noemt (vgl. De Jager 1975: 124) –, moet gezegd worden dat Weber in sommige van zijn formuleringen ook dicht in de buurt van het *atomisme* komt (vgl. De Jager 1975: 128, 129). Want volgens hem kunnen alleen concrete mensen in concrete fysieke contexten worden gerekend tot de veroorzakers van wat er in de samenleving gebeurt. Maatschappelijke totaliteiten of collectiviteiten zijn als zodanig niet tot handelen in staat; die kunnen op zichzelf niets bewerkstelligen, veroorzaken of teweegbrengen.

Weber zou zich daarom ongetwijfeld hebben verzet tegen de notie van de *social actor* (in de zin van een handelende collectiviteit) en het toekennen van handelingsvermogen daaraan. In de ogen van Weber (en in die van mijzelf) is dit een onmogelijkheid. Want hoe zouden we ons een collectieve actor begripmatig moeten voorstellen? Het idee van een collectieve actor is logisch moeilijk te vatten, al was het slechts omdat daarmee ook het bestaan van een collectief *bewustzijn* is geïmpliceerd – en bij wie kun je dáár nu nog mee aankomen? Vooral omdat denkbeelden als deze zo gemakkelijk aanleiding kunnen geven tot reïficatie, dienen ze zo veel mogelijk vermeden te worden.

Als ik zeg dat er ernstige bezwaren zijn aan te voeren tegen de notie van een collectief bewustzijn, wordt daarmee nog niet het bestaan ontkend van een *door meerderen gedeeld* besef ergens van. En als de notie van een collectieve actor resoluut wordt afgewezen, wil dit volstrekt niet zeggen dat er niet zoiets als *collective action* zou kunnen voorkomen. Voor alle duidelijkheid: de realiteit van zulke complexe totaliteiten als 'de protestantse ethiek', 'transnationale ondernemingen' en 'het romeinse recht' staat hier in het geheel niet ter discussie. Als er maar uitdrukkelijk bij wordt gezegd en gedacht dat die realiteiten enkel en alleen 'bestaan' bij de gratie van het denken en doen en laten van concrete mensen. Zo dacht ook Weber daarover. 'Wenn ich jetzt nun einmal Soziologe geworden bin (laut meiner Anstellungsurkunde)', schrijft hij op 9 maart 1920, vlak voor zijn dood, aan Robert Liefmann,

'dann wesentlich deshalb, um dem immer noch spukenden Betrieb, der mit Kollektivbegriffen arbeitet, ein Ende zu machen. Mit anderen Worten: auch Soziologie kann nur durch Ausgehen vom Handeln des oder der, weniger oder vieler Einzelnen, strikt "individualistisch" in der Methode also, betrieben werden' (gecit. in Mommsen 1965: 44).

Wie, als Weber, enigszins neigt tot het atomisme, althans weinig moet hebben van holistische formuleringen, behoeft zich nog niet noodzakelijk te bezondigen aan methodologisch individualisme. Weber kon in het geheel niet uit de voeten met de gereïficeerde abstracties (*die Gesellschaft, der Weltgeist*), waarop veel van zijn tijdgenoten een beroep deden ter verklaring van allerlei sociale verschijnselen. En hij zou zeker de *system needs* hebben afgewezen, waarmee het functionalisme werkte dat gedurende en na de Tweede Wereldoorlog zo lang een stempel zou drukken op de westerse sociologie. Maar aan de andere kant deed hij ook wel degelijk het nodige om de indruk te vermijden, dat hij de sociale werkelijkheid zou opvatten als de praktische uitkomst van wat 'vrij' interacterende mensen voor elkaar hebben weten te krijgen. Zo hoog sloeg hij immers die vrijheid niet aan – en terecht. Hij zou zich waarschijnlijk goed hebben kunnen vinden in Marx' bekende uitspraak:

'Die Menschen machen ihre eigene Geschichte, aber sie machen sie nicht aus freien Stücken, nicht unter selbstgewählten, sondern unter unmittelbar vorgefundenen, gegebenen und überlieferten Umständen' (Marx 1960: 115).

3 Actorperspectief en actorcentrisme

Het behoort tot de kenmerken van een perspectief dat het geen volledigheid pretendeert. Een perspectief is slechts een kijk, een gezichtshoek, en maakt geen aanspraak op compleetheid. Perspectieven met absolutistische claims zou ik geen perspectieven noemen maar doctrines. Zodra een pleidooi voor meer aandacht voor de rol, de inbreng of de kijk van de actor bij het verklaren van sociale verschijnselen doctrinaire vormen aanneemt, heeft men voor men het weet te maken met *actorcentrisme* – en daartegen zijn ernstige bezwaren in te brengen.

Het meest fundamentele bezwaar tegen het actorcentrisme is natuurlijk niet dat dit het handelend subject op de voorgrond plaatst, maar dat het daaraan ook absolute voorrang verleent en daarbij voorbijziet aan structurele handlingscomponenten. Het moge principieel onjuist zijn, actoren te vergelijken met biljartballen die in hun verplaatsing volstrekt door externe krachten worden gedetermineerd, het is principieel niet minder onjuist hen voort te stellen als 'vrije' subjecten met in beginsel ongelimiteerde handelingsalternatieven.

4 De actor als held of als slachtoffer

Van een geheel andere orde is een gevaar dat op de loer ligt wanneer men 'actoren' en 'structuren' conceptueel als twee aparte werkelijkheden opvat, deze twee werkelijkheden vervolgens als elkaars belagers of bevoogders voorstelt – en ten slotte partij kiest. Omdat daarbij nogal eens sprake is van romantische beeldvorming, noem ik het gemakshalve de verleiding van het *romanticisme*. Dat kan ook bij de voorkeur voor een actorgerichte benadering gemakkelijk de kop opsteken. Is het van het

David-en-Goliath type, dan wordt van de actor een kleine held gemaakt die het, hoewel over weinig hulpbronnen beschikkend, moet opnemen tegen meedogenloze, onderdrukkende 'structuren' die het gemunt hebben op de inkapseling van hun ongelukkige en schijnbaar weerloze slachtoffers. In de Wageningse context gaan mijn gedachten dan al gauw terug naar enkele cartoons die daar zo'n kwart eeuw geleden in de studentenpers buitengewoon populair waren, voorstellende een eenzame boer – expres klein, en even opzettelijk geprimitiviseerd afgebeeld met een hooi- of mestvork in de hand – die de strijd der rechtvaardigen strijdt tegen Mansholt (lees: het Europese landbouwbeleid) en de moderniteit (lees: de schaalvergroting in de landbouw).

Het probleem is natuurlijk dat wetenschapstheoretische argumenten niet vereenzelvigd mogen worden met politieke of ideële. Wanneer onderzoekers het om welke reden ook in morele of politieke zin wensen op te nemen voor de actor, behoren daarvoor geen wetenschapstheoretische redeneringen te worden aangevoerd. Als Beckers in de theoretische verantwoording van een onderzoek naar de recreatie van huisvrouwen in de woonomgeving (Beckers et al. 1981) zegt een voorstander te zijn van een actorcentrische benadering, en zich tegelijk zegt te willen inzetten voor de mobilisering van kansarme huisvrouwen en de politisering van sekse-ongelijkheid, is daarop zichzelf genomen vanzelfsprekend niets mis mee; het is alleen niet erg overtuigend – en roept in feite argwaan op – als men een pleidooi voor het actorperspectief ziet gehanteerd worden als wapen in een politieke of ideële strijd.

Iets omgekeerd doet zich voor in verscheidene studies van Benvenuti (1975, 1991) betreffende de technisch-administratieve taakomgeving van boeren als ondernemers. Ook Benvenuti neemt het op voor zijn actoren – in dit geval dus boeren. Maar hij is een uitgesproken pessimist. Zijn *parti pris* draagt er in niet geringe mate toe bij de boeren voor te stellen als slachtoffers van staatsinterventie en institutionele uitbuiting en inkapseling; hij heeft vrijwel alleen oog voor de handelingsbeperkende eigenschappen van structuren, en onderkent daardoor onvoldoende dat structurele eigenschappen niet alleen beperkingen opleggen maar ook mogelijkheden scheppen – en dat actoren daarvan niet alleen gebruik kunnen maken, maar dat in de regel nog drommels goed weten te dóen ook!

Terug naar de mogelijke romantische connotaties van het actorperspectief. Persoonlijk heb ik weerstand moeten bieden aan de verleiding om mijn toevlucht te nemen tot gemakzuchtig romantiserend simplisme, toen ik een aantal jaren geleden voor het eerst begon te zoeken naar een verklaring voor het feit dat de sleutelposities in het openbaar bestuur op het Nederlandse platteland zo lang goeddeels in handen waren van boeren. Niet alleen vóór de invoering van het algemeen kiesrecht, kort na de Eerste Wereldoorlog, maar ook nog tientallen jaren daarna was het in menige agrarische plattelandsgemeente een normaal verschijnsel dat zestig, zeventig of tachtig procent van de raadszetels door boeren werd bezet. Zelfs na de Tweede Wereldoorlog waren er af en toe nog plattelandsgemeenten met een gemeenteraad

die voor de volle honderd procent uit boeren bestond. Die tijd ligt nu duidelijk achter ons. Na de jaren zestig trad een dramatische wijziging op in de geschetste situatie, en het bleek niet eenvoudig ook daarvoor een plausibele verklaring te vinden (Munters 1989a, 1989b).

Ik vind dat je als (actorgerichte) onderzoeker bij zulke vraagstukken niet voorzichtig genoeg kunt zijn. Alleen al een op het eerste gezicht onschuldig ogende vraag als 'Hoe kregen de boeren het voor elkaar, gedurende zo lange tijd de belangrijkste bestuursposities bezet te houden?' kan er in mijn ogen beslist niet mee door. Ik vind dat zo'n vraag zeker anders geformuleerd dient te worden, en wel omdat er niet bij voorbaat van kan worden uitgegaan dat de te bestuderen situatie het resultaat is van een doelbewust en gecoördineerd streven van boeren, die elkaar vele decennia lang almaar de bal toespeelden. Men kan zich er evenmin van afmaken de langdurige dominantie van de boeren toe te schrijven aan zekere zeer bewonderenswaardige kwaliteiten (slimheid, standvastigheid, betrouwbaarheid bij voorbeeld) waarover deze boeren-bestuurders beschikten, en waardoor zij zich gedurende vele tientallen jaren onder heel uiteenlopende politieke omstandigheden wisten staande te houden. Met zo'n redenering zou men zich immers in de gevarezone van voluntarisme of methodologisch individualisme begeven.

Even verleidelijk maar even onverantwoord zou tegelijkertijd het omgekeerde zijn geweest, het actorperspectief geheel los te laten en bij voorbeeld de omstandigheid dat de boeren na de jaren zestig in een uitermate snel tempo de politieke arena op het agrarische platteland massaal hadden te verlaten, eenvoudig toe te schrijven aan zekere grillen van het electoraat, waarvan dan die boeren het willoze en machteloze slachtoffer zouden zijn geworden.

Dit soort redeneringen moet worden afgewezen omdat daar het onhoudbare, veelal sterk geromantiseerde beeld aan ten grondslag ligt van de actor die wezenlijk vrij is, die in staat is om kundig en bekwaam te handelen, maar die door omstandigheden wel eens niet of niet meer de beschikking heeft over de geëigende hulpbronnen om zijn projecten te realiseren. Ik sluit niet uit dat de aantrekkingskracht op heel wat sociologen en antropologen van het *rational choice*-model (Galjart 1992, 1994; vgl. Munters 1991) niet geheel losstaat van die romantische uitstraling.

Tussen haakjes: men kan de romantiek van de actor natuurlijk heel goed inwisselen tegen die van het 'systeem' of de 'structuur'. Vooral binnen het functionalisme had men daar soms een handje van, als men de romantiek van de wezenlijk goede en vrije actor verving door de romantiek van het wezenlijk harmonieuze, goed geïntegreerde sociaal systeem dat zich tot het uiterste zou inspannen voor het welzijn van zijn leden. Als zo'n sociaal systeem er niet altijd in slaagde aan dat beeld te beantwoorden, werd dat in veel gevallen eenvoudig toegeschreven aan de onvolmaaktheid van socialisatieprocessen, waardoor er altijd wel sprake was van onverantwoordelijke elementen – actoren dus – behept met afwijkend gedrag.

5 Over de 'kundigheid' en 'slimheid' van actoren

Op dit punt gekomen, moeten nog enkele dingen gezegd worden over de kundigheid en bekwaamheid van actoren om te handelen, en over hun eventuele 'slimheid', want dat is niet hetzelfde. De termen kundigheid (*knowledgeability*) en bekwaamheid (*capability*) stammen zoals bekend rechtstreeks uit de structuratietheorie van Anthony Giddens, die deze in verband brengt met de notie van *agency*. Mijn Wageningse collega Norman Long ziet daar wel wat in:

'The notion of agency attributes to the individual actor the capacity to process social experience and to devise ways of coping with life, even under the most extreme forms of coercion. Within the limits of information, uncertainty and other constraints that exist, actors are "knowledgeable" and "capable". They attempt to solve problems, learn how to intervene in the flow of social events around them, and monitor continuously their own actions, observing how others react to their behaviour and taking note of the various contingent circumstances' (idem 1992: 22-23).

Dat is mooi gezegd! Ik aarzel alleen bij Long's bewoordingen als hij het heeft over de bekwaamheid van actoren 'to cope with life, even under the most extreme forms of coercion'. Hoewel er op zichzelf niets tegen deze uitspraak valt in te brengen, zou ik mij, als ik hetzelfde had willen zeggen, anders hebben uitgedrukt, en wel om te vermijden dat de *formele* begrippen kundigheid en bekwaamheid worden gebruikt ter aanduiding van *substantiële* eigenschappen als slimheid, handigheid, uitgekooktheid, intelligentie, gevatheid of praktisch inzicht. Want de kundigheid en bekwaamheid waarom het in de structuratietheorie gaat, zijn inherent aan het handelen, welk handelen van wie ook, en daarom evengoed verenigbaar met substantiële slimheid als met substantiële domheid, vergeetachtigheid, denkluigheid, onhandigheid of wat ook!

In een recente bijdrage van Long en Van der Ploeg onder de titel *Heterogeneity, actor and structure* wordt op een gegeven moment opgemerkt dat bepaalde bijzonderheden van zekere agrarische bedrijfsstijlen in Italië niet 'in structurele termen' bleken te kunnen worden verklaard, waarop dan volgt:

'Instead a more convincing explanation was to be found in the strategic, goal-oriented action of farmers, their organizational response to everyday life circumstances and to the network of relations that they and other actors constructed between their farming enterprises, markets and market agencies' (idem 1994: 70-71).

Ik stel bij het lezen van deze passage ten eerste vast, dat hetgeen 'een overtuigender verklaring' wordt genoemd, hier niet meer is dan een onweerlegbare verklaring in popperiaanse zin. En ik begrijp dat deze verklaring goed van pas komt in een betoog waarin het grote belang van het actorperspectief wordt bepleit. Van meer gewicht is evenwel dat hier gesuggereerd wordt dat de handelingsbekwaamheid van de boeren in kwestie berust op zulke zaken als levenservaring en zekere praktische vaardighe-

den om bepaalde problemen het hoofd te bieden. Dat wil ik best aannemen. Maar hoe zouden Long en Van der Ploeg de situatie hebben beoordeeld als het om mislukte projecten was gegaan? Zouden de betreffende boeren dan ineens géén actoren meer zijn geweest?

Waarom het hier gaat, is dat formele concepten uit Giddens' structuratietheorie gebruikt worden om bepaalde concrete handelingspraktijken te verklaren – en dat is onmogelijk. Natuurlijk hebben Long en Van der Ploeg gelijk als zij stellen dat 'like other actors, farmers devise ways of dealing with problematic situations' (1994: 16). Maar of die boeren dat nu doen als slome duikelaars of als sluwe vossen doet er volstrekt niet toe. Natuurlijk moeten agrarische activiteiten van boeren worden opgevat als 'differential responses to the strategies and circumstances generated by others, which they modify, transform, adopt and/or counteract' (idem: 74). Maar ook als die verschillende reacties gewoon 'dom' zouden moeten worden genoemd, dan nog zouden het reacties blijven van kundige en bekwame actoren! Ik zeg dit met zo veel nadruk, omdat de *rational choice*-actor anders nog gauw even via de achterdeur zou binnensluipen! Natuurlijk doet alleen *human causality* ertoe als het aankomt op het verklaren van sociale verschijnselen (idem: 76, 77), maar dan niet voor rekening van de *formele* kundigheid en bekwaamheid van actoren, maar op basis van *substantiële* kwaliteiten van die actoren, welke langs empirische weg moeten worden opgespoord en geïdentificeerd.

6 Actorgericht onderzoek en institutionele analyse

Ten besluite nog een enkel woord over de plaats van de institutionele analyse naast de actorgerichte benadering – een kwestie die in de literatuur over de actorgerichte benadering vaak niet apart wordt aangeroerd, waardoor de vraag kan rijzen of men er de betekenis en rechtmatigheid wel van onderkent.

Bij institutionele analyse wordt de actor niet uit het beeld verwijderd, niet weggeradeerd, niet substantieel afgevoerd, maar slechts 'tussen haakjes' gezet. Dat is een kwestie van aanpak. De handelende actor wordt niet vergeten, maar de handelingspraktijken waarom het bij institutionele analyse gaat, worden nu opgevat als kenmerken van sociale systemen (vgl. Giddens 1979: 80). Institutionele analyse is immers niets anders dan een vorm van sociale analyse 'which places in suspension the skills and awareness of actors, treating institutions as chronically reproduced rules and resources' (idem 1984: 375).

Er is daarom voor liefhebbers of voorstanders van actorgericht onderzoek geen enkele reden om institutionele analyse te beschouwen als een vorm van onderzoek van een lagere orde, of als een benaderingswijze die onverenigbaar zou zijn met de actorgerichte aanpak. Zoals ik aan het begin al opmerkte, was Max Weber iemand die heel duidelijk het belang van beide analysevormen beklemtoond heeft.

Dit wordt niet algemeen onderkend. In 1994 promoveerde in Wageningen de

socioloog Frouws op een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland (Frouws 1994). Toen Venema dit proefschrift een half jaar later in de *Sociologische Gids* recenseerde, sprak hij er zijn verbazing over uit dat Frouws 'de actor-benadering van Wageningse niet-westerse sociologen, die internationaal bekendheid geniet' niet bleek te hebben toegepast (1994: 317-318). Daar had Venema op zichzelf genomen gelijk in: Frouws had die analysemethode inderdaad links laten liggen. Maar in het licht van het betoog hierboven is hem dat allerminst euvel te duiden. Naar mijn mening heeft Frouws een fraai voorbeeld te zien gegeven van hoe je een complex verschijnsel institutioneel analyseert, zónder daarbij in de val te lopen van een of andere structuralistische variant door te doen alsof individuele actoren eenvoudig niet bestaan.

Ik bepleit dus de volle rechtmatigheid van de institutionele analyse náást de handelingsanalyse. Daarmee zeg ik niet dat beide benaderingen onder alle omstandigheden gelijkwaardig zijn. In 1991 meende de economisch-historicus Priester het definitieve en onweerlegbare bewijs te hebben geleverd van de onhoudbaarheid van de zogenaamde Hofstee-these omtrent de redenen waarom er in de achttiende eeuw in Groningen een opmerkelijke omslag plaatsvond van grasland naar bouwland (Priester 1991). Dat was inderdaad een heel opmerkelijk verschijnsel, vooral omdat het in die tijd met de veehouderij in vergelijking met de akkerbouw juist eerder beter dan slechter ging. Priester zocht dat allemaal nog eens heel precies en consciëntieus uit, en kwam uiteindelijk tot de conclusie dat hetgeen de Groninger boeren vóór hadden met het scheuren van hun weilanden wel degelijk in te passen is in een economisch-rationeel verklaringsmodel, terwijl Hofstee nu juist altijd had volgehouden dat het handelen van de Groninger boeren vooral werd ingegeven door statusoverwegingen, en dat zij bereid waren daarvoor desnoods te betalen (Hofstee 1985). Wie heeft er nu gelijk: Priester of Hofstee? Ik denk niet dat het hier de plaats is om daarover te debatteren. Het is er mij hier en nu slechts om te doen, te beklemtonen dat de oplossing van dit dispuut ondenkbaar is zonder actorgericht onderzoek – en dat was nu precies het type onderzoek dat Priester niet had uitgevoerd (vgl. Munters 1992).

Geraadpleegde literatuur

- Beckers, Theo, et al. (1981) *Huisvrouwen, uit en thuis: De recreatie van huisvrouwen in de woonomgeving*. 2 Delen. Wageningen: Vakgroep Sociologie.
- Benvenuti, B. (1975) General systems theory and entrepreneurial autonomy in farming: Towards a new feudalism or towards democratic planning? *Sociologia Ruralis* 15 (1/2), 47-62.
- Benvenuti, B. (1991) *Geschriften over landbouw, structuur en technologie*. Wageningse Sociologische Studies nr. 29. Wageningen: LUW.
- Frouws, Jaap (1994) *Mest en macht: Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970* (dissertatie). Studies van Landbouw en Platteland nr. 11. Wageningen: Vakgroep Sociologie.

- Galjart, Benno (1992) Co-operation as pooling: A rational-choice perspective. *Sociologia Ruralis* 32 (4), 389-407.
- Galjart, Benno (1994) Pooling: Pleidooi voor een model. *Sociologische Gids* 41 (6), 422-441.
- Giddens, Anthony (1979) *Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. Londen: Macmillan.
- Giddens, Anthony (1984) *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Hofstee, E.W. (1985) *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930*. Wageningen: Pudoc.
- Jager, H. de (1975) *Mensbeelden en maatschappijmodellen: Kernproblematiek der sociale wetenschappen*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Long, N. (1992) From paradigm lost to paradigm regained? The case for an actor-oriented sociology of development. In: Norman Long en Ann Long (red.), *Battlefields of knowledge: The interlocking of theory and practice in social research and development*, p. 16-43. Londen/New York: Routledge.
- Long, N., en J.D. van der Ploeg (1994) Heterogeneity, actor and structure: Towards a reconstitution of the concept of structure. In: D. Booth (red.), *Rethinking social development: theory, research and practice*, p. 62-89. Essex: Longman.
- Marx, K. (1960) Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte (1852). In: Marx/Engels, *Werke*. 8. Band, p. 111-207. Berlijn: Dietz Verlag.
- Mommsen, W. (1965) Max Weber's political sociology and his philosophy of world history. *International Social Science Journal* 17 (1), 23-45.
- Munters, Q.J. (1980) E.W. Hofstee: tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme. *Mens en Maatschappij* 55 (3), 221-244.
- Munters, Q.J. (1989a) *De stille revolutie op het agrarische platteland: Boeren en openbaar bestuur 1917-1986*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Munters, Q.J. (1989b), Farmers and local leadership in Dutch agricultural communities 1917-1986. *The Netherlands' Journal of Social Sciences* 25 (2), 115-128.
- Munters, Q.J. (1991) 'Rationaliteit' op Tholen en Sint Philipsland: Over de verenigbaarheid van behoudzucht, beginselvastheid en ontvankelijkheid voor veranderingen. *Zeeuws Tijdschrift* 41 (5), 184-187.
- Munters, Q.J. (1992) Recensie van de dissertatie van P.R. Priester. *Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw* 7 (3), 276-278.
- Priester, P.R. (1991) *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910: Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse* (dissertatie). A.A.G. Bijdragen nr. 31.
- Steinmetz, S.R. (1931) *Inleiding tot de sociologie*. Haarlem: Bohm.
- Venema, Bernhard (1994) Recensie van het proefschrift van J. Frouws. *Sociologische Gids* 41 (4), 317-318.
- Weber, M. (1925) *Grundriß der Sozialökonomik, III. Abteilung: Wirtschaft und Gesellschaft*. 2. vermehrte Aufl., 1. Halbband. Tübingen: Mohr.